

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Литвиненко Роман Олександрович

УДК 902 (4-11) "6373/75"

КУЛЬТУРНЕ КОЛО БАБИНЕ
(за матеріалами поховальних пам'яток)

Спеціальність – 07.00.04 – археологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Донецькому національному університеті.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович,
Інститут археології НАН України,
заввідділом археології
енеоліту – бронзового віку

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
БЕРЕЗАНСЬКА Софія Станіславівна

доктор історичних наук
ДЕРГАЧОВ Валентин Онисимович
Інститут Культурної спадщини
Республіки Молдова, директор

доктор історичних наук, професор
ПРЯХІН Анатолій Дмитрович,
Воронезький державний університет,
професор кафедри археології та історії
стародавнього світу

Захист відбудеться 26 квітня 2009 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 для захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «___» лютого 2009 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Кінець середнього бронзового віку на півдні Східної Європи позначився радикальними природнокліматичними й, треба думати, історичними зрушеннями, наслідком яких став розпад катакомбної культурної області й складання на її місці низки нових культурних угруповань. Час існування останніх відповідає окремії кількасотрічній добі переходу від середньої до пізньої бронзи. Серед посткатакомбних утворень своїми масштабами й комплексом примітних ознак вирізняється коло культур Бабине, ареал якого охоплював більшу частину північного Азово-Чорноморського басейну. Відтак, становлення й розвиток культурної області Бабине істотно визначало зміст і напрямок культурно-історичних процесів на півдні Східної Європи протягом всієї перехідної доби. Заслугує на увагу й той факт, що розглядувана епоха демонструє чи не перший в дописемній історії Північного Причорномор'я приклад культурної єдності такого масштабу, адже регіональними одиницями культурного кола Бабине охоплювалася без малого вся територія сучасної України, і навіть більше. Повторення в чомусь подібної ситуації відбулося значно пізніше, вже за історичних часів.

Попри те, що вивчення археологічного феномену Бабине триває вже півстоліття, дотепер не існує жодного узагальнюючого дослідження, йому присвяченого. Попередні праці носили регіональний характер і ніколи не охоплювали бабинські пам'ятки всього культурного ареалу. З цієї причини жодна з існуючих концепцій бабинської культурогенези (С.С. Березанська, С.Н. Братченко, І.Ф. Ковальова, В.В. Отрощенко, Й. Пислару, І.Т. Черняков та ін.), попри наявність у кожній з них раціональної складової, не може вважатися прийнятною і такою, що відповідає сучасному рівню досліджень в археології бронзового віку. Певну сторожкість і неоднозначне ставлення викликають і деякі новітні тенденції в дослідженнях та оцінці старожитностей бабинського кола, відповідно до яких пропонується вилучити з його реєстру певну частину пам'яток на користь інших культур або навіть поставити під сумнів існування цього культурного явища загалом. Цими обставинами зумовлена необхідність повномасштабного і всебічного дослідження накопиченого до цього часу корпусу джерел і побудови на підставі цього ґрунтовної концепції генези, розвитку та історичної долі культурного кола Бабине, чому й присвячена пропонована дисертаційна робота.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження підготовлене й здійснене у безпосередньому зв'язку з плановими темами відділу археології енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України "Історія дослідження археологічних культур неоліту, енеоліту, бронзового віку України. Упорядкування джерельної бази", державний реєстраційний № 0101U000592, а також "Енеоліт та бронзовий вік України. Опрацювання археологічних джерел", державний реєстраційний № 0101U006531.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є створення ґрунтовної концепції генези й розвитку культурного кола Бабине. Задля досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі *дослідницькі завдання*:

1) створення загального реєстру поховальних і поселенських пам'яток культурного кола Бабине; упорядкування й систематизація джерельної бази; 2) виявлення локальної специфіки пам'яток з метою виділення територіальних підрозділів культурної області Бабине та їхня культурно-таксономічна оцінка; 3) загальна характеристика територіальних підрозділів культурної області Бабине; 4) побудова регіональних і загальної періодизації; визначення відносної та абсолютної хронології; 5) визначення ступеню спадкоємності регіональних груп Бабине з передуючими та наступними культурно-хронологічними горизонтами, а також виявлення зовнішніх зв'язків і впливів на бабинські культури; 6) культурно-історична інтерпретація отриманих результатів.

Об'єктом дослідження виступає масив археологічних пам'яток і даних природничих дисциплін, що потенційно містять в собі інформацію для відтворення культурно-історичних процесів розвиненого бронзового віку південної половини Східної Європи.

Предметом дослідження є процеси генези, розвитку, а також історична доля культурного кола Бабине, як невід'ємної складової блоку посткатакомбних культурних утворень півдня Східної Європи.

Джерельна база дослідження включає переважно археологічні матеріали (курганні й ґрунтові могильники, поселення, скарби, випадкові знахідки), а також комплекс свідчень, отриманих за допомогою природничих дисциплін (палеокліматологія, палеоантропологія, археозоологія, радіовуглецеве датування, спектральний аналіз хімічного складу металу, ізотопний аналіз з дослідів палеодієт, трасологія тощо). Основу корпусу археологічних джерел складають **3708** поховань з 1160 курганних і 17 ґрунтових могильників, а також **526** поселень. Переважна більшість з відомих побутових (93,2%) і поховальних (79%) бабинських пам'яток зосереджена в Україні, решта – в сусідніх країнах: Російській Федерації (відповідно 3,2% і 8,2%), Білорусі (2,6% поселень), Молдові (0,8% і 11,6%), Румунії (0,2% і 1,2%).

Методи дослідження обумовлені поставленою метою і визначеними завданнями роботи. Окрім загальнонаукових, задіяно комплекс спеціальних методів: історико-порівняльний, типологічний, кореляційний, комбінаторно-статистичний, порівняльно-стратиграфічний, картографічний, структурно-семантичний.

Наукова новизна роботи полягає, передусім, у тому, що вона є першим узагальнюючим монографічним дослідженням археологічного феномену Бабине, в якому задіяно практично весь наявний корпус джерел. Вперше запропоновано чітку культурно-таксономічну систематизацію досліджуваного масиву пам'яток, який пропонується розглядати відповідно до трирангової системи: *культурне коло – археологічна культура – локальний варіант*. На підставі ретельного аналізу стратиграфії та порівняльно-типологічних зіставлень побудовано регіональні та загальну періодизацію культурного кола Бабине, визначено місце цього археологічного феномену в системі відносної та абсолютної хронології бронзового віку Європи. У дисертації подано нову оригінальну *концепцію бабинської культурогенези*, а також вперше запропоновано нарис соціо-історичного розвитку племен–носіїв бабинських культурних традицій.

Теоретична цінність дослідження полягає в розробці й апробації методики культурно-таксономічного групування великих масивів археологічних пам'яток, а також екстраполяції теоретичних моделей синергетики на конкретну систему археологічних даних з метою реконструкції процесів культуuroгенези.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання отриманих результатів при створенні узагальнюючих праць з археології та первісної історії України та Східної Європи, навчальних посібників і курсів лекцій для вузів, а також для загальноосвітніх навчальних закладів, для побудови експозицій археологічних, історичних і краєзнавчих музеїв, в інших формах виховної та просвітницької діяльності. Джерельна база роботи може бути задіяна при укладанні загальнодержавного “Зводу пам'яток історії та культури України”. Деякі з отриманих в ході роботи над дисертацією результатів вже відбилися у новітніх вишівських підручниках з археології, виданих в Україні та Росії.

Особистий внесок здобувача. Починаючи від 1982 р. автор приймає участь, а з часом безпосередньо керує археологічними розкопками пам'яток бронзового віку в Лівобережній Україні, тим самим докладаючи зусиль у справі поповнення джерельної бази і дослідження старожитностей культурного кола Бабіне. Впродовж цього часу дисертантом опрацьовано сотні звітів з розкопок курганів і поселень, десятки археологічних колекцій по пам'яткам, дослідженим на теренах України, Росії, Білорусі та Молдови, результатом чого стало створення першого загального корпусу джерел культурного кола Бабіне. Певна кількість цих матеріалів введена автором в науковий обіг через публікації.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження доповідались і обговорювались на засіданнях кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету, відділу археології енеоліту-бронзи Інституту археології НАН України, на міжнародних і регіональних конференціях, що проходили у м. Волгограді (2004 р.), Вороніжі (1996, 2000), Дніпропетровську (1999), Донецьку (1996, 1997, 2001), Запоріжжі (1999), Липецьку (1999), Луганську (2005), Москві (2007), Оренбурзі (2001), Ростові-на-Дону (1998), С-Петербурзі (1996, 2002), Самарі (2001), Саратові (2000), Харкові (1997, 1999, 2001, 2004, 2008), Челябінську (1999), а також на III-V Капітанівському (1997-1999) та I-II, VII Картамиському (2002, 2003, 2008) польових археологічних семінарах.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відбито у 68 наукових працях, зокрема у 24 статтях, що опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України. Інші роботи надруковано в журналах, періодичних та тематичних збірках, матеріалах і тезах конференцій, виданих в Україні, Російській Федерації та США.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, семи розділів, висновків (загалом 420 стор.), чотирьох додатків (59 приміток, 59 таблиць, 198 рисунків), списку літератури (878 найменувань) і архівних джерел (267 позицій). Загальний обсяг роботи – 798 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету й завдання, визначено предмет і об'єкт дослідження, окреслено його географічні та хронологічні межі, подано характеристику джерельної бази, визначено новизну, теоретичну та практичну значущість дисертації.

РОЗДІЛ 1

Історія дослідження пам'яток типу Бабине III, сучасний стан проблеми, методологічні та методичні засади

У вивченні пам'яток бабинського кола можна виділити чотири етапи: **I** (сер. XIX – сер. XX ст.) – від початку накопичення джерел до виділення їх в якості окремої археологічної культури; **II** (сер. 1950-х – сер. 1970-х рр.) – утвердження культури, від виділення поселенських пам'яток типу Бабине III до визначення поховального обряду; **III** (сер. 1970-х – кінець 1990-х рр.) – дослідження в рамках єдиної археологічної культури, виявлення локальної специфіки і складання передумов для підвищення культурно-таксономічного рангу; **IV** (від кінця 1990-х рр. до сьогодення) – вихід на рівень осмислення й оцінок культурного кола/області Бабине.

Перші пам'ятки майбутньої бабинської культури (БК) виявляються вже серед матеріалів розкопок могил, що провадилися на теренах Надчорномор'я протягом другої половини XIX – поч. XX ст. під проводом О.О. Бобринського, М.Ю. Бранденбурга, В.І. Гошкевича, А.В. Добровольського, І.Є. Забеліна, М.М. Комстадіуса, Ф.І. Кнауера, Д.Я. Самоквасова, Г.Л. Скадовського, І.Я. Стемпковського, В.В. Хвойки, Д.І. Яворницького та ін. Однак на той час ці поховання не вирізнялися з маси інших “зі зібганими кістяками”. Не знайшли виокремлення вони й у класичній періодизації бронзового віку В.О. Городцова [1905; 1907], хоча й були масово представлені серед матеріалів його розкопок на Сіверському Дінці, Бахмутці та у верхів'ях Кальміусу.

Від початку XX ст. поповнювався також фонд поселенських пам'яток, які наразі включаються до реєстру бабинських. Вони виділяються переважно на підставі багатоваликової кераміки. Однак виразна схожість цієї кераміки з посудом середньодонської катакомбної культури (КК) зумовила відповідну атрибуцію пам'яток різних регіонів, зокрема й Надчорномор'я [*Подгаецкий*, 1939; *Кривцова-Гракова*, 1955; *Попова*, 1955]. Переоцінка цих матеріалів була спричинена розкопками поселень Бабине-III й Волинцеве [*Добровольський*, 1957; *Березанская*, 1957], після яких подібні їм пам'ятки стали розглядатися в якості самостійної групи і невдовзі були виділені в культуру поселень типу Бабине III [*Березанская*, 1960, 1960а], а згодом – культуру багатоваликової кераміки – КБК [*Березанская*, 1962]. Втім, невизначеність поховального обряду викликала неоднозначне ставлення до нової культури, пам'ятки якої продовжували залучати або до КК, або до зрубної [*Попова*, 1960; *Латынин*, 1964].

Справжній прорив у дослідженні КБК було здійснено в сер. 1970-х рр., коли І.О. Післарію [1975] нарешті вдалося виділити відповідні комплекси серед курганних матеріалів Сіверського Дінця. Це відкриття, з одного боку, стимулювало виявлення “багатоваликкових поховань” в сусідніх регіонах [Отрощенко, 1978; Шарафутдінова Э., 1978; Горлач, 1979; Чернявская, 1979; Ключинцев, 1980; Привалов, 1980; Тоцев, 1980; та ін.], а з іншого, завершило процес інституалізації та визнання самої археологічної культури. Останніми десятиріччями побачили світ чисельні дослідження, присвячені окремим територіальним групам КБК, проблемам генези, міжкультурних зв'язків, періодизації та хронології, поховального обряду, матеріальної та духовної культури (М.С.Бандрівський, С.С.Березанська, С.І.Берестнев, С.Н.Братченко, О.Г.Вангородська, Я.П.Гершкович, В.О.Дергачов, О.Р.Дубовська, В.І.Клочко, В.М.Ключинцев, І.Ф.Ковальова, Д.П.Куштан, Р.О.Литвиненко, С.Д.Лисенко, В.В.Отрощенко, І.О.Післарій, О.І.Привалов, С.М.Разумов, В.В.Рогудєєв, Є.М.Савва, С.М.Санжаров, Г.М.Тоцев, А.М.Усачук, І.Т.Черняков, Е.С.Шарафутдінова, І.М.Шарафутдінова). Виділимо дві кандидатські дисертації, присвячені КБК Східної України та Дністровсько-Прутського межиріччя [Писларій, 1983; Савва, 1988, 1992], а також дисертацію Й. Пислару, що є спробою узагальнюючого дослідження культури Делакеу-Бабине [Pâslaru, 2002, 2006].

Водночас дослідницький процес породив і низку проблем, навколо яких періодично точаться дискусії. Першу з них поставив С.Н. Братченко [1977], який, з'ясувавши, що багатоваликкова кераміка не є винятково визначальною ознакою культури, до того ж вкрай рідко трапляється в похованнях і водночас є відомою в інших культурах (передуючих, синхронних і наступних), запропонував іменувати культуру *бабинською*, за епонімом еталонного поселення Бабине-III. Цієї назви, що в історіографії вживалася паралельно з “КБК”, дотримується й автор дисертації. Протягом останнього десятиріччя постало питання культурного статусу бабинських пам'яток, розв'язання якого пропонується через підвищення їхнього таксономічного рангу до рівня *культурно-історичної спільноти* [Берестнев, 2001, 2001а; Тоцев, 1998, 2005, 2007], *культурної області* або *культурного кола* [Литвиненко, 2001, 2003, 2008]. Несподівано загострилася дискусія щодо відносної хронології пам'яток типу Бабине-III, потягнувши за собою низку похідних проблем, аж до постави під сумнів культурної самостійності бабинських старожитностей [Березанская, 1998; Санжаров, 1998, 2000, 2003, 2004, 2005, 2007].

В основу *методики культурно-таксономічного групування пам'яток*, за допомогою якої в межах культурної області Бабине виявлялись локальні групи пам'яток, було покладено такі принципи систематизації масового археологічного матеріалу, як *розбивка множинності* (виділення комірок) та *об'єднання* (групування) [Клейн, 1991]. Для проведення цього дослідження якості базового джерела було обрано поховальні пам'ятки, що обумовлено їх найкращим рівнем дослідженості, культурно-діагностичною та хронологічною диференційованістю, масовістю, а відтак можливістю застосування до них завершеного структурного аналізу, різноманітних формалізовано-статистичних методик, картографії тощо. Після здійснення дослідницьких процедур

сукупність пам'яток типу Бабине-III постала у вигляді трирангової структури таксономічного групування: *локальний варіант – культура – культурне коло*. Під культурним колом розуміється група археологічних культур (АК), пов'язаних ізоморфністю структури, типологічними рядами й схожістю низки типів до такої міри, що це дозволяє припускати спорідненість цих культур (зв'язок за походженням або спільність походження або наявність у них спільного внеску); або сума генетично пов'язаних АК, що характеризуються одними й тими ж сімействами типів [Класифікація в археології, 1990, с. 63, 93; Клейн, 1991, с. 394]. У складі *культурного кола Бабине* вимальовується щонайменше дві археологічні культури, поймаєні за територіально-географічним принципом: *Дніпро-Донська бабинська* (ДДБК) і *Дніпро-Прутська бабинська* (ДПБК). Перша з них видається доволі цілісною, а друга – навпаки, є неоднорідною і в її межах виділяються три локальні варіанти, що й утворюють нижчий рівень культурної таксономії: Дніпро-Дністровський, Дніпро-Бузький, Дністровсько-Прутський.

РОЗДІЛ 2

Дніпро-Донська бабинська культура

2.1. Ареал. Східну половину культурної області Бабине займала ДДБК. Основний масив її пам'яток зосереджений у степовій зоні поміж Дніпром, Сіверським Дінцем і Азовським морем. На сході бабинський ареал охоплював усе степове Доно-Донецьке межиріччя. Окремі ж пам'ятки заходять у басейн лівобережних донських приток – Іловлі, Медведиці, Хопра, Підгірної. Північні межі наразі визначаються лівобережним басейном Сіверського Дінця, а також лісостеповим Дніпро-Донецьким межиріччям до р. Псел. Західний кордон доходив степовим Дніпровським Правобережжям приблизно до Інгульця. Нечисленні пам'ятки ДДБК, що відомі далі на захід аж до Південного Бугу і пониззя Дністра, знаходяться вже за межами основного ареалу і є проявом інфільтрації.

2.2. Поховальні пам'ятки представлені 1140 похованнями з 592 курганных могильників (781 насип) та 8 ґрунтових цвинтарів. З ДДБК пов'язується якісно новий етап *курганного будівництва* у Надчорномор'ї, позначений стрімким збільшенням масштабів і якісними новаціями в архітектурі: 79% поховань супроводжувались могильними насипами й досипками. Насиченість могил захороненнями є незначною – 1,46 п/к (поховань на курган), хоча окремі насипи містили до 5-10 поховань. Примітною ознакою таких могил є складна архітектоніка, що іноді включала від трьох до шести бабинських будівельних горизонтів. Носії ДДБК започаткували практику зведення за допомогою подовжуючих і об'єднуючих досипок довгих могил. Яскравою прикметою курганної архітектури Донецького кряжу є різноманітні конструкції з каменю: насипи, кромлехи, панцири, закладки тощо. Виявлено стійку тенденцію розміщення впускних захоронень ДДБК у північній половині насипів.

Поховальні споруди репрезентовані прямокутними ямами з поперечним дерев'яним настилом (зрідка кам'яним), іноді з уступами, і рідкими підбоями. Трапляються й додаткові конструкції на кшталт дощатих дерев'яних рам і кам'яних скринь. Основним *способом поховання* була інгумація, зрідка відомі перепоховання у формі “пакетів”. Переважна більшість захоронень – індивідуальні, меншість – колективні, здебільшого парні. У положенні небіжчиків переважає слабко/середньо зібгане на лівому, рідше правому боці, винятковим є випростане на спині. Орієнтація небіжчиків тяжіє до широтних секторів: Зх – 70,3%, Сх – 21,5%; меридіональні вектори є малочисленими. У положенні небіжчиків простежується певна хронологічна динаміка. Для раннього етапу характерним є принцип бінарної опозиції за статевою ознакою: чоловіки – лівий бік, Зх сектор; жінки – правий бік, Сх сектор.

Інвентар містило 52,3% поховань. Керамічний посуд мало в середньому кожне п'яте захоронення. Зрідка траплялися дерев'яні посудинки, скриньки для дрібних речей (прикрас), пенал для виробничого реманенту. Серед знарядь праці назвемо кам'яні товкачі, ступку, курант, плити-ковадла, абразиви, бруски з проточинами, випростувачі древків стріл, прив'язний молот, ливачку, тесло, кременеві ножі, скребачки, кістяні й рогові проколки, віджимники-ретушери, мідно-бронзові ножі, шильця, тесло-сокира. Відомі й т.зв. “виробничі/ремісничі набори” інструментів різної спеціалізації (зокрема зброярів-стрілоробів, можливо тесль і ковалів-ливарників), що добре знані за попередньої доби катакомбних культур. Зброя представлена сагайдаками з кременевими стрілами, вістрями списів-дротиків, кам'яними сокирами-молотками. До зброї чи атрибутів влади можна віднести й кам'яні булави, а також дерев'яний з металевим оздобленням клейнод. Гарнітур прикрас і деталей вбрання складався з металевих шийних гривен, скроневиx кілець, моніста з низок фаянсового намиста (з них же – разки зап'ясних браслетів), бронзових бляшаних рурок і спіральних пронизок, окуляроподібних підвісок, просвердлених іклів хижаків, кістяних та кам'яних підвісок тощо. Загалом металом забезпечено 6,6% поховань. Ознакою переважно чоловічого вбрання виступали кістяні/рогові паскові пряжки кількох різновидів, що характеризуються виразною морфолого-типологічною динамікою в часі. Кожне десяте поховання супроводжувалось шкурою копитного (бик, кінь, вівця), рештки якої фіксуються черепом з кінцівками, а майже кожне двадцяте – астрагалами.

2.3. Поселення. Враховуючи проблематичність регіонального діагностування побутових пам'яток, до ДДБК умовно віднесені ті поселення, що знаходяться в ареалі, окресленому відповідними могильниками. Таких нараховується близько 270 пунктів. Переважна більшість з них відома лише за даними розвідок, деє на 50 провадилися розкопки. Найбільш презентабельні колекції дали Бабіне-III на Дніпрі, Іллічівка, Козача Пристань і Капітанове-I – у басейні Сіверського Дінця, Роздольне на Кальміусі, Левенцівка-I на Дону. Найбільш дослідженим, а відтак базовим для культури, залишається поселення-епонім Бабіне-III.

РОЗДІЛ 3

Дніпро-Прутська бабинська культура

Західна половина культурної області Бабине була зайнята ДПБК, ареал якої простягався від Дніпровського Лівобережжя та Криму на сході до Правобережного Пруту й пониззя Дунаю на заході. Загальна джерельна база по культурі включає близько 170 поселень, до 2500 поховань і декілька скарбів, що більш-менш аргументовано пов'язуються з БК.

3.1. Дніпро-Дністровський степовий варіант. Обмежується на сході лівобережним Дніпровським Надпоріжжям та Дніпро-Молочанським межиріччям, на заході – Нижньою Наддністрянщиною, на півночі – Ореллю, верхів'ями Інгульця, Інгулу, пониззя Синюхи, порубіжжям Нижнього й Середнього Дністра, верхів'ями річок Дунай-Дністровської рівнини, на півдні – узбережжям Чорного моря, включаючи степовий Крим. Джерельна база складається з 1231 поховання, що походять з 587 курганів.

Курганне будівництво було розвинене вкрай слабо, лише 9,2% поховань супроводжувалися невеличкими насипами й досипками, окремі з яких перекривали групи з 2-6 захоронень. Насиченість насипів похованнями – 2,1 п/к. Втім окремі могили містили до 10-15 впускних захоронень, що утворювали у верхньому горизонті насипу, його південній половині, невеличкі некрополі з лінійним, радіальним або скученим плануванням.

Визначальними типами *поховальних споруд* виступають підбої та овальні ями. Поодинокі поховання забезпечені додатковими конструкціями на кшталт дерев'яних або саманних рам/скринь, помостів-настилів на долівці, а також кам'яних скринь та їх імітацій. Чи не єдиним *способом поховання* виступає інгумація, здійснена переважно в сильно зібганому стані на лівому, рідше правому боці та піднесеними до обличчя руками. В орієнтації виразно переважає сектор Сх-Пд. Захоронення переважно індивідуальні, зрідка – парні.

Інвентарем забезпечено 46,3% поховань, з них кожне четверте супроводжувалося керамічною посудиною, кожне соте – дерев'яною. Знаряддя представлено кам'яними абразивними плитками та брусками, товкачами, зернотеркою, важками, кременевими пластинами й відщепами, кістяними вістрями/проколками, “кілочками” з різьбленими голівками, кістяними та керамічним пряслами, фурмою, бронзовим шилом. До зброї віднесено лише рідкісні кременеві вістря стріл та кам'яні сокири-молотки. З ритуальною сферою пов'язуються астрагали та жмути дерев'яних лозинок. Елементи вбрання репрезентовані кістяними пряжками-підвісками, поодинокими металевими кільцями на палець чи скроні, бляшаною руркою, підвісками зі стулок мушель, фаянсовими намистинами. Металеві вироби загалом є вкрай рідкими (0,7%). Зрідка небіжчиків супроводжувала м'ясна напутня їжа з вирізки грудинки, хребта (іноді з ребрами), куприка, а також кінцівок свійських тварин.

3.2. Дніпро-Бузький лісостеповий варіант. Займав область від лівобережжя Середньої Наддніпряни (р. Псел) на сході до Середнього Побужжя на заході. Південний кордон окреслюється по лінії сучасних міст

Верхньодніпровськ – Олександрія – Кіровоград – Новоукраїнка – Первомайськ, північний – губиться у Правобережному лісостепу-поліссі на широті Києва. Джерельна база складається з 304 поховань, що походять зі 177 курганів та 3 ґрунтових цвинтарів.

Курганне будівництво було порівняно поживаленим: 45,5% стратифікованих поховань супроводжувалися могильними насипами і досипками. Особливістю місцевої курганної традиції було оформлення підкурганного майданчика кільцевим або овально-прямокутним ровом (кожна шоста могила) з рештками поминальних тризн – кісток тварин і керамічного посуду. Відомо й випадок спорудження довгої могили. Насиченість курганів похованнями в середньому дорівнює 1,66 п/к і є найнижчою серед локальних варіантів ДПБК. Впускні захоронення локалізуються в південній половині насипу.

Поховальною спорудою зазвичай виступає довга прямокутна/овальна яма з повздовжнім дерев'яним перекриттям. Візитівкою локальної групи виступають поховальні домовини у вигляді довбано-паленої труни-колоди. Поодинокі відомі додаткові конструкції на кшталт дерев'яних рам-зрубів. Способом поховання була інгумація у скорченому стані на лівому, рідше правому боці. Домінуючим сектором орієнтації є Сх, втім виразно представлено й Зх.

Інвентар трапився у 38% захоронень, з них керамічним посудом забезпечено лише кожне десяте, дерев'яним – соте. Знаряддя і зброя представлені одиничними бронзовими ножами, крем'яними вістрями стріл. До гарнітуру вбрання належать кістяні пряжки-застібки, бронзове скроневе кільце, просвердлене ікло, кістяні намистини. Вироби з металу є рідкісними (1%). М'ясною їжею у формі вирізок грудинки, хребта, куприка, ніжок було забезпечено майже кожне десяте поховання.

3.3. Дністровсько-Прутський варіант. Ареал визначається переважно областю Дністровсько-Прутського межиріччя, хоча певна кількість пам'яток даної групи відома як на лівобережжі Дністра й Балтській рівнині, так і на правобережжі Пруту і Нижнього Дунаю (Румунська Молдова і Північна Добруджа). Корпус задіяних джерел включає 873 поховання з 343 курганів та 7 ґрунтових могильників.

Курганне будівництво практикувалося доволі рідко: лише 8,4% поховань супроводжувалися насипами або досипками. Одиничні споруди мали форму довгих могил, а також кільцеві підкурганні ровики. Насиченість курганів похованнями – 2,5 п/к. Окремі насипи містили колективні цвинтарі (до 15 захоронень), влаштовані у південній полі, до якої загалом тяжіють впускні поховання. За *поховальні споруди* зазвичай правили ґрунтові ями (нерідко двоярусні – з уступами), у південній приморській зоні подекуди трапляються підбої. Відомі й нечисленні додаткові конструкції у формі дерев'яних рам, трун-колод, ґратчастих настилів на долівку, кам'яних скринь та їх імітацій.

Майже всі поховання справлені за обрядом інгумації: переважно скорчено на лівому, рідше правому боці, поодинокі – випростано на спині (ці з Румунської Молдови). В орієнтації домінує Сх сектор.

Інвентарем забезпечено 52,8% поховань. Кераміка походить з 36,6% поховань. Вкрай рідко трапляється дерев'яний посуд. До знарядь праці віднесено кам'яні відбійники, товкачі, абразиви, розтиральну плиту; крем'яні ніж, скребачки, пластину, відщепи; кістяні вістря/проколки, "кілочки", прясельця; бронзове шило чи штрикало. Зброя і атрибути влади представлено одиничними кременевими вістрями стріл, бронзовим кинджалом, кам'яною сокирою-молотком і булавою. До гарнітуру вбрання входили кістяні (рідко вапнякові та мушляні) пряжки, бронзові кільця, платівка-наклепка, підвіски з зубів тварин і стулки мушлі. Вироби з металу загалом є рідкими (1,3%). М'ясна їжа представлена вирізками грудинки, хребта, куприком, ніжками.

3.4. Поселення. В ареалі ДПБК наразі відомо близько 170 поселень, нерівномірно розосереджених по локальних варіантах: Дніпро-Бузький – близько 90 пунктів, Дніпро-Прутський – близько 70, Дністровсько-Прутський – до 10. Переважна більшість пам'яток відома за даними розвідок. Серед не багатьох досліджуваних розкопками поселень виділимо Яблунівку на Росі, Ходосівку у Середній Наддніпрянщині, Кременчук на Південному Бузі, Долиняни у Верхній Наддністрянщині.

3.5. Порівняльний аналіз регіональних груп культурного кола Бабине. Було проведено статистичний порівняльний аналіз бабинських регіональних груп за апробованою методикою [Генинг, Борзунов, 1975; Генинг и др., 1990]. Зіставлення здійснювалося за 130 обрядово-інвентарними ознаками, згрупованими у 44 сукупності та 4 категорії сукупностей. Порівняння територіальних підрозділів Бабине лише за масовими 78 ознаками засвідчило ступінь схожості між ДПБК і ДДБК на рівні 63,9%, а останньої з локальними варіантами ДПБК на рівні 64,7%, 66,2%, 64,6%. Водночас ступені схожості між самими локальними підрозділами ДПБК є значно вищими: 79,4-86,8%. Доповнення масових ознак ще десятьма (т.зв. локальними за тенденцією) дещо зменшило розбіг між ДДБК та ДПБК загалом (схожість 76,2%), а також між ДДБК та локальними групами ДПБК (76,8%, 77,7%, 76,6%), водночас довівши близькість між локальними групами ДПБК до показників 86,6-91,4%. Отримані результати підтверджують, що з чотирьох порівнюваних масивів пам'яток Дніпро-Донський ніяк не може бути поставлений на один щабель з трьома іншими (Дніпро-Дністровським, Дніпро-Бузьким і Дністровсько-Прутським), будучи значно відмінним від них, тоді як останні, попри певну локальну специфіку, демонструють неабияку схожість між собою, тим самим вимагаючи об'єднання в рамках певної таксономічної одиниці. Відтак, чотири порівнювані групи мають бути згрупованими як 1+3, відбиваючи тим самим дві окремі сукупності, одна з яких є суцільною (ДДБК), а друга (ДПБК) – складається з трьох підрозділів, що ми їх розуміємо локальними варіантами.

РОЗДІЛ 4

Периферійні групи культурного кола Бабине

Окрім надійно визначених територіальних утворень, до культурної області Бабине входять декілька слабо і нерівномірно досліджених

периферійних груп пам'яток, характер і статус яких поки що залишається незрозумілим і значною мірою залежить від подальшого накопичення джерел.

4.1. Євпаторійська група Криму виділена на початку 1990-х рр. і складається винятково з поховань (до 30 комплексів). Більшість з них є впускними в кургани. За поховальні споруди правили довгі вузькі прямокутні/овальні ями, а також ями з поздовжнім підбоем, перекриті каменем і деревом. Небіжчиків укладали у випростаному стані на спині, іноді з розворотом на бік, зрідка – скорчено на боці. Переважаючими орієнтаціями небіжчика є широтні, решта – наближається до довготних. Інвентарем забезпечено 56% поховань. Склад речового супроводу є вкрай обмеженим: кістяні пряжки, кераміка, в одиничних випадках – кам'яна плитка й модельки глиняних коліс.

До євпаторійської групи територіально й обрядово тяжіє невеличка група поховань (7 комплексів), досліджених у Нижній Наддніпрянщині. Їх характеризує переважно впускне положення в кургані, видовжені ями, випростані на спині чи на боці небіжчики з переважаючими широтними орієнтаціями, кістяні пряжки та рідка кераміка. Розбіжності виявляються лише на рівні деталей обрядово-інвентарних ознак. Вважаємо за доцільне об'єднувати згадані нижньодніпрянські поховання у складі *гromівської підгрупи* (за виразним епонімом), включаючи її до складу євпаторійської групи.

4.2. Пам'ятки Полісся, Західного Поділля та Волині. Визначити культурно-таксономічний статус бабинських пам'яток названих регіонів за браком даних поки що не вдається, тому пропонується розглядати їх у якості локальних груп культурного кола Бабине.

4.2.1. *Деснянсько-Сеймська група* наразі визначає північний бабинський ареал у Дніпровському Лівобережному північному лісостепу й південному Поліссі, репрезентована 15 поселеннями, з яких лише на Волинцевому-Городку провадилися розкопки [Березанская, 1957, 1960]. Тут виявлено житлові споруди – напівземляні зі стовповими конструкціями і вогнищами, а також характерну кераміку, щоправда з певною локальною специфікою.

4.2.2. *Наддніпрянсько-Прип'ятська група* представлена 14 поселеннями з Чернігівської та Гомельської Наддніпрянщини, а також Нижньої Прип'яти, більшість з яких відома за розвідками і лише на двох (Пустинка, Заспа 2) провадилися розкопки. Повсюдно бабинські матеріали супроводжували комплекси інших культур – дніпро-донецької, середньодніпровської, тшинецької. При цьому надійно діагностується лише характерна багатоваликівка кераміка. Нечисленність бабинських свідчень, відсутність потужних нашарувань і навіть окремих господарсько-будівельних об'єктів у культурних шарах розкопаних поселень, дозволяють думати про нетривале перебування носіїв бабинських культурних традицій в означеному регіоні.

4.2.3. *Подільсько-Волинська група* виступає крайньою північно-західною околицею бабинських культурних проявів. Це скупчення пам'яток у західноукраїнській лісостеповій зоні охоплює область верхів'їв Західного Бугу, верхньої Горині та верхнього Стиру в межах Волинської та заходу Подільської височини. На поселеннях (до 30 пунктів) кераміка бабинського типу представлена

одиночними знахідками або незначними серіями, завжди супроводжуючи матеріали місцевих культур доби бронзи. Причому на 5 пам'ятках представлено безсумнівно синкретичну кераміку, що сполучає в собі ознаки з одного боку бабинської, а з іншого межановицької та стжижовської культур, зокрема в межах напівземляних жител. Чисто бабинських поховань в цьому регіоні також невідомо, хоча окремі комплекси несуть риси синкретичності, де бабинська складова визначається характерною багатоваликовою керамікою.

Вочевидь, Західне Поділля та Волинь вже не входили до складу культурної області Бабине. Бабинські прояви тут, швидше за все, слід розглядати як результат інфільтрації окремих груп бабинської людності з Правобережного Українського лісостепу, а можливо й Дністровсько-Прутського межиріччя, до культурного середовища сусідніх племен.

РОЗДІЛ 5

Періодизація пам'яток бабинського культурного кола

Об'єктивним станом джерельної бази зумовлено те, що періодизація культурного кола Бабине побудована на матеріалах поховальних пам'яток.

5.1. Періодизація Дніпро-Донської бабинської культури. Активне курганне будівництво носіїв ДДБК, що дало значний масив стратифікованих могил-курганів, а також виразна еволюція у поховальному обряді й наборі поховального приданого, дозволили виявити динаміку поховальних традицій і побудувати на її основі внутрішню періодизацію культури, врахувавши при цьому позитивний і негативний досвід попередників (С.І. Береснеєв, О.Р. Дубовська, І.Ф. Ковальова, В.В. Отрощенко, І.О. Післарій, О.І. Привалов, Е.С. Шарафутдінова).

Джерельною базою для застосування *методу порівняльної стратиграфії* послуговували матеріали 79 стратиграфічних колонок. Порівняльно-типологічне зіставлення поховальних комплексів різних стратиграфічних горизонтів здійснювалося спочатку за комплексом обрядових ознак (орієнтація небіжчика – Пн, Пд, Сх, Зх; правий/лівий бік – п/л, 6 позицій рук – | |, L |, L |, V |, LV, W, на підставі яких виділялися обрядові групи, що підлягали ретельній стратиграфічній кореляції. Надалі здійснювалися чисельні кореляції виділених обрядових груп з типами поховальних споруд, а також різними категоріями реманенту, перш за все хронологічно діагностичними, серед яких виділяються пасові пряжки 6 підтипів: гачково-планкові (г-п), кільцеві без бортика (1 – лінзовидний перетин, 1а – трапецієвидний перетин), кільцеві з бортиком (2), кільцеві з бортиком і бічним отвором (2о), овальні з бічним отвором (3о).

Кінцевим результатом аналізу стала схема періодизації, що включає три послідовних етапи розвитку ДДБК. **I етап (ранній)** визначається двома основними бінарно-опозиційними обрядовими групами з широтними орієнтаціями небіжчиків (чоловічою – Зх-л та жіночою – Сх-п). Вкрай рідко ця норма протиставлення за ознакою статі реалізувалась через супутні обрядові групи з меридіональними орієнтаціями. В межах I етапу виділяються два хронологічні періоди – ранній (IA) і пізній (IB). Ранньому періоду відповідають

поховання з переважаючими “катакомбними” позиціями рук ($| |, L \perp, L |$), у супроводі пряжок типів г-п і 1, кам’яних брусків, “виробничих” та сагайдачних наборів – для чоловіків, а також різних прикрас – для жінок. Поховання пізнього періоду відрізнялися частішанням “зрубних” поз небіжчиків (LV,W), кількісним і якісним зменшенням поховального супроводу, відсутністю щойно перелічених наборів і головне – наявністю кілець 1а типу. Ранній етап позначений високою активністю курганного будівництва (до 90% поховань супроводжувалися насипами і досипками), поховальними спорудами у формі прямокутних ям широких пропорцій (1:1,2–1:1,6), нерідко з дерев’яними рамами. **II етап (середній)** визначався відходом від принципу бінарної опозиції за статевою ознакою. В якості основної виступає обрядова група Зх-л-W, яка тепер включає поховання і чоловіків, і жінок. Також набувають поширення супутні обрядові групи з меридіональними орієнтаціями – Пн-л, Пн-п, Пд-л, Пд-п. Продовжує скорочуватися кількісний і якісний склад інвентарю, повністю відсутні прикраси жіночого гарнітуру. В межах середнього етапу намічається виділення двох послідовних періодів: ранній (IIА) характеризується похованнями основної та супутніх обрядових груп, а головне – пряжками 2 типу; пізній (IIБ) наповнюється похованнями супутніх обрядових груп і пряжками 2о типу. Рівень курганного будівництва дещо знизився (72%), могильні ями набувають видовжених пропорцій (1:1,7–1:2,0). **III етап (пізній)** характеризується похованнями основної обрядової групи Сх-л-W, а також супутньої групи Сх-п-W. Переважають споруди у вигляді овальних та вузьких прямокутних ям (1:1,8–1:2,2), зрідка трапляються підбої. Інвентарний комплекс є вкрай обмеженим. Визначальною ознакою виступають пряжки типу 3о, меншою мірою – 2о. Курганне будівництво є неактивним (15,6%).

5.2. Періодизація Дніпро-Прутської бабинської культури.

5.2.1. *Дніпро-Дністровський локальний варіант.* Низький рівень курганного будівництва дозволив мобілізувати лише 28 стратиграфічних колонок, причому здебільшого двоступеневих. Аналіз провадився за вище означеною методикою, дещо скорегованою до матеріалу, а також з критичним урахуванням здобутків попередників (В.Ф. Єлисеєв, В.М. Ключинцев, В.В. Отрощенко, І.М. Шарафутдінова). Узагальнюючи отримані результати, можна припустити, що поховання **раннього горизонту** визначаються такими переважаючими, проте не абсолютними, характеристиками, як могили у вигляді овальних ям (за наявності підбоїв), орієнтації небіжчиків на Зх і Пн-Сх (за наявності Сх і Пд-Сх), пряжки 2 типу. Наступний горизонт, за умов відображення ним загальних для локальної групи тенденцій у типах могильних споруд і векторах орієнтації небіжчиків, вочевидь, вирізняється наявністю пряжок типу 2о. **Пізній горизонт**, враховуючи його найбільшу наповненість, повністю повторює обрядові характеристики локальної групи загалом (домінуючі орієнтації – Сх, Пд-Сх, Пд), відзначаючись при цьому пряжками найпізнішого типу 3о. Пам’ятки даної локальної групи виявилися слабо диференційованими в часі, тому їхня внутрішня хронологія є невиразною і окреслюється лише на рівні слабо виражених тенденцій, що може бути

пояснено нетривалістю існування самої культури, яка просто не встигла пережити суттєвих трансформацій на рівні поховальної обрядовості.

5.2.2. *Дністровсько-Прутський локальний варіант*. Спираючись на існуючі схеми періодизації бабинських пам'яток регіону (В.О. Дергачов, Є.М. Савва) і залучаючи доступні матеріали, зокрема 22 стратиграфічні колонки (серед них лише 6-7 виявилися інформативними), вдалося виявити наступне. Періодизація даної локальної групи, як і сусідньої Дніпро-Дністровської, носить характер більш-менш виразних тенденцій у стратиграфічному статусі поховань, типах могильних споруд, положенні небіжчиків, речовому супроводі. **I етап (ранній)** репрезентує кількісно незначна група поховань з наступними ознаками: порівняно висока, на тлі середньостатистичного по локальній групі, питома вага основних комплексів; могильні споруди у формі ям, зокрема з заплічками, дерев'яних рам і кам'яних скринь; укладення небіжчиків з орієнтацією до Зх, Пн, Сх секторів у слабко та середньо зібганій позі, нерідко з архаїчними позиціями рук (| |, L|); у супроводі кільцевих пряжок типу 1а; майже винятково без керамічного посуду; без м'ясної напутньої їжі. **II етап (середній)** наповнений дещо більшою кількістю поховань з такими показниками: підвищений показник основних та впускних з досипкою поховань; поховальні споруди – овальні та прямокутні ями, часто з заплічками, а також нечисленні дерев'яні рами і колоди, кам'яні скрині та підбої; укладення небіжчиків у середньо- та дуже зібганій позі з орієнтацією здебільшого до Сх і рідше – Пн–Пн–Зх секторів; у супроводі пряжок 2 типу; часто з керамічним посудом класичних бабинських типів; інколи з м'ясною напутньою їжею у формі грудинки, куприка, хребта. **III етап (пізній)** представлено значним масивом поховань з наступними ознаками: здебільшого впускна стратиграфічна позиція; могильні споруди у формі овальних ям, зрідка з заплічками, підбоїв, а також нечисленних імітацій кам'яних скринь, хоча переважають поховання у насипу кургану; небіжчики – переважно у дуже зібганій позі з орієнтацією до Сх сектору, рідко – до Пн і Пд; переважно у супроводі пряжок різновидів типів 2о, 3о, 3; нерідко з керамічним посудом простих горщикових та банкуватих типів; інколи з м'ясною напутньою їжею характерного складу.

5.2.3. *Дніпро-Бузький локальний варіант*. Брак стратиграфічних свідчень (7 колонок) визначив доволі умовну схему періодизації, що визначається тенденціями на рівні обрядово-інвентарних характеристик поховань. Базова обрядова група, що відбивала місцеву поховальну традицію протягом всіх етапів, характеризувалася ознаками Сх-л-W. Реальні підстави для розподілу цього масиву поховань на періоди, окрім екстраполяції на них виявленої в сусідніх групах динаміки розвитку пряжок, відсутні. **I етап**, можливо, репрезентують нечисленні поховання з пряжками 2 типу. **II етап** позначився появою в ужитку пряжок 2о типу і доповненням основної обрядової групи додатковими (Пн-л, Зх-л, Зх-п). Саме з цього часу фіксується побутування в якості поховальних споруд дерев'яних трун-колод, а також одиничних підбоїв, запозичених у південних сусідів. **III етап**, що може розглядатися і як заключна

фаза другого, характеризувався основними ознаками попереднього етапу, відрізняючись від нього ще більшою різноманітністю другорядних обрядових груп (додалися Сх-п, Пд-п, Пд-л) та переважанням пряжок типу 3о.

5.3. Внутрішня хронологія культурного кола Бабине. Спроба виділити й конкретизувати загальні для всіх локальних варіантів знаменники, які могли б слугувати критеріями для їхнього хронологічного співвіднесення, показала, що таких існує небагато. Єдиним спільним критерієм можуть виступати лише пасові пряжки, хоча їхня певна локальна специфіка утруднює хронологічну кореляцію типів. Ключове значення мають також стратиграфічні спостереження, що походять з курганів буферних для локальних груп зон. Якщо виходити із запропонованого типолого-хронологічного ряду еволюції кільцевих пряжок (1→1а→2→2о→3о), то стає очевидним, що ДДБК є давнішою за ДПБК. В ДДБК зосереджено майже усі архаїчні кільця-пряжки типу 1 та переважна більшість ранніх кільць-пряжок типу 1а, близько половини пряжок типу 2, тоді як пізні типи 2о і 3о представлені тут украй мало. Натомість ДПБК загалом і за локальними варіантами, видається пізнішою, оскільки в ній не відомі ранні кільця типу 1, зрідка трапляється пізніший тип 1а (лише у Дністровсько-Прутському варіанті) та, водночас, суттєво переважають різновиди пряжок пізніх і найпізніших типів 2, 2о, 3, 3о. За стратиграфією ДДБК також завжди передує ДПБК (14 випадків). Отже виходить, що основний період існування локальних груп ДПБК співпадав з II (середнім) і особливо III (пізнім) етапом ДДБК. Притому кількісне співвідношення ранніх і пізніх пам'яток по кожній з них натякає на те що пік розвитку локальних груп ДПБК припадав на етапи занепаду й кінця ДДБК (періоди ПБ-III). Серед локальних груп ДПБК більш ранньою видається Дністровсько-Прутська, ранній етап якої відповідає періодові ІБ ДДБК, можливо його фіналу.

РОЗДІЛ 6

Культурне коло Бабине в системі відносної та абсолютної хронології бронзового віку

6.1. Передуючий хронологічний горизонт. Залучивши до аналізу близько півсотні курганних стратиграфічних колонок, вдалося з'ясувати, що ДДБК безпосередньо хронологічно наслідує наступні катакомбні культури/групи: бахмутську (або бахмутсько-маницьку), східноманицьку, пізню донецьку, пізньою середньодонську (харківсько-воронезьку), пізньою волго-донську, пізню дніпро-азовську (інгульську), за умов жодного зворотного випадку.

Для всіх локальних варіантів ДПБК чисельними стратиграфічними даними надійно встановлено її слідування за інгульською КК. Однак щонайменше для Дніпро-Дністровського степового межиріччя можна стверджувати, що місцевий варіант ДПБК безпосередньо не стикується з інгульською КК, а є відокремленим від неї слабо насиченим горизонтом поховальних пам'яток перехідного типу. Вони сполучають в собі, з одного боку, пережитки інгульської традиції, а з іншого – елементи майбутньої

місцевої бабинської і, відтак, можуть розцінюватися як постінгульські або протоДПБК. Оскільки виділені пам'ятки в курганах перекривають класичні інгульські катакомби та передують підбоям ДПБК, можна припускати їхню синхронність з нечисленними в цьому регіоні комплексами ранньої ДДБК, що займає аналогічну стратиграфічну позицію.

Для Дніпро-Бузької групи ДПБК, окрім співвідношення з інгульською КК, зафіксовано її слідування за середньодніпровською культурою пізнього етапу, репрезентованою горизонтом поховань з випростаними на спині кістяками. Така ситуація видається цілком логічною з огляду на все очевиднішу синхронність інгульської та середньодніпровської культур.

Передбабинський горизонт Дністровсько-Прутського межиріччя, виходячи з курганної стратиграфії, ми оцінюємо як інгульський катакомбний. Попри неодноразово наголошувані й реально простежені нами паралелі у поховальному обряді тамтешньої групи ДПБК з місцевою ямною культурою, переконливих підстав для твердження, що бабинська культура в означеному регіоні безпосередньо стикується або виростає з ямною, на сьогодні не існує.

6.2. Синхронний хронологічний горизонт (культурне оточення). Для визначення горизонту рівночасних і оточуючих культурну область Бабине археологічних утворень застосовувалися традиційні методи стратиграфії (безпосередньої або відносної) та типологічних зіставлень. Узагальнюючи доступні дані, окреслимо близьку, а коли можна й далеку бабинську периферію, просуваючись північним напрямком за умовною дугою з південного сходу до південного заходу. У Кавказькому регіоні майже повністю одночасними Бабиному, перш за все ДДБК, виступають пізня *гінчинська культура* (Дагестан і Чечня) та *бедено-тріалетська спільнота* “квітучої пори” (Південний Кавказ). Синхронність встановлюється на підставі аналогій (для кожної групи свій перелік): гачково-планкові та кільцево-вузькопланкові пряжки, металеві спіральні браслети, окуляроподібні підвіски, спіральні та бляшані пронизки, фаянсове намисто (ріжкове, бородавчасте й сегментоване), крем'яні виїмчасті вістря стріл, точильні бруски, паралелі в рельєфному декорванні кераміки. У Степовому Передкавказзі з ДДБК повністю синхронізується *лолінська культура* та *кубанська група* фіналу середньої бронзи (за стратиграфією та аналогіями): пряжки, фаянсове намисто (бородавчасте, ріжкове, пелюсткове), бронзові спіральні пронизки та бляшані рурки, кістяні “конуси”, запозичені поховальні конструкції (підбої, рами). Якоюсь мірою одночасними ДДБК (достеменно її середньому й пізньому етапам) виступають *кам'янська культура* Східного Криму та *Левенцівська* і *Каратаєвська фортеці* гирла Дону, що встановлюється завдяки відносній стратиграфії, кістяним псаліям, пряжкам типів 2 і 3о, бронзовому теслу костромського типу, крем'яним виїмчастим вістря стріл, керамічним аналогіям.

На північному сході ДДБК межувала з пам'ятками *криволуцької культурної групи* Доно-Волзького межиріччя. Виходячи з черезсмужної взаємної стратиграфії в курганах буферної зони, а також спільних хронологічних маркерів (пряжки 1, 1а і 2 типів, кам'яні бруски з проточинами, крем'яні виїмчасті вістря стріл, тотожна кераміка), можна стверджувати існування криволуцької групи

протягом I-IIA етапів ДДБК, після чого вона була змінена пізньоабашевською (ДВАК) та покровською зрубною культурами. Хронологічним відповідником ДДБК, а водночас лолінській культурі (їх ранньому та середньому етапам), на північніших та північно-східніших теренах лісостепового Поволжя й Волго-Уральського регіону, здається, виступають пам'ятки *вольсько-лбищенського типу*, синхронізація з якими засвідчується завдяки мідно-бронзовим окуляроподібним підвіскам, опуклим нашивним бляшкам з отворами, кільцево-вужкопланковим пряжкам, а також практиці бінарно-опозиційного протиставлення за статевою ознакою у поховальному обряді.

На Середній Донщині синхронний посткатакомбним утворенням горизонт представлено *воронезькою культурою*, що завдяки відносній стратиграфії (поміж середньодонською КК і пізньою ДВАК) і аналогіям (металеві гривна, окуляроподібна підвіска, спіральні пронизки, напівсферичні бляшки, пряжки 2 типу, дерев'яні труни-колоди) може бути синхронізована з I-IIA етапами Бабине і Лоли. Нещодавно знайдено хронологічний відповідник ДДБК у глибинній лісовій зоні Оксько-Клязьмінського межиріччя – *шагарська культура* Озерної Мещери, у пізній період якої побутовали аналогічні бабинським гачково-планкові та кільцеві 1 типу пряжки.

Певною мірою з культурним колом Бабине синхронізується почет колісничних культур – *доно-вольська абашевська* (ДВАК), *синташтинська* й *потапівський тип*. На користь такого висновку свідчить відносна стратиграфія, а також аналогії, серед яких одні натякають на прив'язку до ранньої ДДБК (три-чотириріжкове фаянсове намисто), а інші – до пізньої (кістяні пряжки типів 2о, 3о). Деякі дотичні дані все ж таки дозволяють нам припускати певний хронологічний пріоритет ДДБК перед колісничними культурами. Можна стверджувати також, що основний період існування сусідньої ДВАК (розвинена і пізня фази) припадав на ІІБ – початок ІІІ етапу ДДБК.

Слабка дослідженість бронзового віку в Лісостепу–Поліссі між Доном і Дніпром, а далі між Дніпром і Західним Бугом вкрай ускладнює виявлення тут синхронного Бабиному хронологічного горизонту. Не маючи достатніх підстав, можна лише припускати певну одночасність бабинським пам'яток *мар'янівської* та ранньої *сосницької*, а можливо також пізньої *середньодніпровської культур* (цієї – для ранньої ДДБК, розуміючи, що пам'ятки Дніпро-Бузького варіанту ДДБК є достеменно пізнішими за середньодніпровські). На теренах лісостепу Західного Поділля та Волині існувало декілька епішнурових культур, що можуть бути більшою-меншою мірою синхронізовані з бабинською, надійніше за все з ДДБК. Серед них назовемо *стжижовську культуру*, яка демонструє паралелі у поховальному обряді (статева бінарна опозиція) та матеріальному комплексі (кременеві вістря стріл з виїмкою, фаянсові сегментовані пронизки, металеві спіральні пронизки, бляшані рурки, пряжки типів 2о і 3о); пізню *городоцько-здовбицьку* (здовбицького етапу), можливо, синхронну ранній ДДБК (окуляроподібні підвіски, спіральні пронизки); *почапську групу*, (статева бінарна опозиція, окуляроподібні підвіски, спіральні

пронизки); *подільську групу підкарпатської культури* (крем'яні виїмчасті стріли, кістяні пряжки типів 1 і 2о).

Західніше, у Надкарпатті та Середньому–Верхньому Подунав'ї, Середньому Рейні, Альпах (Малопольща, Богемія, Моравія, Середня Німеччина, Південна Баварія, Гессен, Нижня Австрія, Швейцарія та Верхня Італія) у складі епішнурового горизонту виділяється низка культур/груп ранньобронзового віку (ВА₁ за П. Рейнеке), що демонструють виразний комплекс аналогій у поховальному обряді та матеріальному комплексі з культурами бабинського кола, перш за все з ранньою ДДБК: *межановицька* (Mierzanowicka), *нітрянська* (Nitra-Gruppe), *унетицька* (Aunjetitzer Kultur), *Унтервельблінг* (Unterwölblinger Gruppe), *Штраубінг* (Straubinger Gruppe), *Зінген* (Singen Gruppe), *Адлерберг* (Adlerberg-Gruppe), *Валліс* (Wallis-Gruppe), *Полада* (Polada). Узагальнений список цих паралелей є таким: статева бінарна опозиція в поховальному обряді, вузькі ями, труни-колоди; мідно-бронзові шийні петельчасті гривни, спіральні захисні браслети, окуляроподібні підвіски; моніста зі спіральних пронизок, бляшаних рурок, фаянсових намистин і сегментованих пронизок, просвердлених іклів собачих; точильні бруски з поперечними проточинами або свердлинами; крем'яні виїмчасті вістря стріл; кістяні кільця-пряжки типів 1, 1а, 2, 2о; навіть кераміка з багатоваликівим декором (Singen Gruppe).

В басейні Середнього–Нижнього Дунаю, Карпато-Балканському регіоні виділимо декілька культур середньобронзового віку Угорщини (за І. Боною) та ранньобронзового віку Румунії (ЕВА I-III), так чи інакше одночасних з різними етапами Бабине: пізня фаза групи *Кісапостаг* (Kisapostag B), ранні фази культури *Ват'я* (Vatya I, II), група *Сьорег* (Szöreg-Gruppe) культури *Пер'ям* або *Пер'ямош* (Periam- óder Perjámos-Kultur), культура *Марош/Муреш* (Maros, Maris, Mures), можливо групи *Лівезі* (Livezie) і *Шоймуш* (Şoimuş), рання фаза *Ієрнут* (Iernut), а також сусідня з Дністровсько-Прутським варіантом ДПБК культура *Монтеору* у своїх ранніх стадіях ІС₃-Іа. Сумарний список паралелей включає: статеву опозицію в поховальному обряді; металеві гривни, спіральні браслети, окуляроподібні підвіски; намиста зі спіральних пронизок, бляшаних рурок, фаянсових бус (сегментованих і бородавчастих) та просвердлених іклів; а також кістяні пряжки-кільця типів 1, 2, 2о, 3о; точильні бруски з двома отворами та крем'яні виїмчасті вістря стріл; подекуди бронзові сокира й тесло костромського типу і навіть багатоваликова кераміка.

Таким чином, західний вектор зіставлень дозволяє синхронізувати культури кола Бабине з археологічними утвореннями ранньобронзового віку Середньої Європи та Карпато-Подунав'я періодів ВА1b-ВА2а (за П. Рейнеке) або кінця раннього – початку середнього еладських періодів (ЕН-III – МН-I).

6.3. Хронологічні наступники культурної області Бабине. Надійно встановлено, що майже в усій східній половині культурної області Бабине, зайнятій ДДБК, остання змінюється пам'ятками пізньої ДВАК і покровської зрубної культури (ПЗК) [Кривцова-Гракова, 1955; Бочкарев, Лесков, 1978; Братченко, 1985; Литвиненко, 1994; Шарафутдінова Э., 1995; Отрощенко, 2001; та ін.]. Однак ця зміна в різних регіонах відбувалася неодноразово, а

поступово, відповідаючи руху з північного-сходу на південний-захід. Така послідовність надійно засвідчується, з одного боку, хронологічним пріоритетом волго-донських зрубних пам'яток над азово-чорноморськими, а з іншого – територіально-хронологічною динамікою самої ДДБК (виявлена за картографією типів пряжок), яка наочно демонструє її поетапне зсунення з Волго-Донського межиріччя (період ІБ-ІА) на правобережжя Дону й Доно-Донецьке межиріччя (період ІБ) і далі на захід за Сіверський Дінець – у Надазов'я і Наддніпрянщину (період ІІІ). Таким чином, кінець середнього – початок пізнього бронзового віку у Доно-Донецькому регіоні визначився наступною культурно-хронологічною послідовністю: пізньоакакомбні групи (волгодонська, середньодонська, східноманицька, бахмутська) → бабинська (ДДБК І-ІІ) → пізньоабашевська (ДВАК) → зрубна (ПМЗК).

У західній частині ареалу ДДБК (Північне Приазов'я, Нижня Наддніпрянщина) спостерігається дещо відмінна ситуація. Пам'ятки ПМЗК в цьому регіоні відсутні й тому в курганній стратиграфії спостерігається слідування за бабинськими ранніх комплексів бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК). Враховуючи надійно доведений стратиграфією могильників та поселень, а також типологією речей хронологічний пріоритет ПМЗК перед БМЗК, можна говорити про певне запізнення процесу зміни бабинської культури зрубною у Дніпро-Донецькому регіоні порівняно з Доно-Донецьким. Загальна ж послідовність культурних змін наприкінці середньої – пізньої бронзи в означеному регіоні має такий вигляд: пізньокатакомбна (переважно дніпро-азовська/інгульська, менше бахмутська) → бабинська (ДДБК ІІІ + ДПБК) → зрубна (БМЗК).

Хронологічними наступниками ДПБК, вочевидь, виступало декілька культур. Практично у всій степовій зоні Дніпро-Прутського межиріччя, а також у Степовому Криму, ДПБК (в її Дніпро-Дністровському й Дністровсько-Прутському варіантах) змінюється сабатинівською культурою. Відтак загальна послідовність культур середньої – пізньої бронзи тут має вигляд: інгульська КК → ДПБК → сабатинівська. У лісостеповій зоні Правобережної України Дніпро-Бузький варіант ДПБК змінюється пам'ятками тшинецької культури (культурного кола – ТКК), зокрема східнотшинецькими пам'ятками Малополовецького типу (Києво-Черкаська група ТКК) [Березанская, 1982; 1985; Лисенко С.Д., 2001], а тому послідовність культур середньої – пізньої бронзи тут має вигляд: середньодніпровська + інгульська КК → ДПБК → східнотшинецька. У північно-західній частині свого ареалу, в області Прикарпаття (Верхня Наддніпрянщина й Попруття) та Подільсько-Волинської височини, БК, скоріш за все, змінюється комарівською [Свешніков, 1974] або тшинецькою-комарівським масивом, хоча фактичні дані для визначення відносної хронології цих культур на сьогодні відсутні. Відтак повністю відкидати можливість часткової одночасності пізньобабинської культури раннім етапам тшинецької та комарівської, мабуть, не варто.

6.4. Абсолютна хронологія. У визначенні абсолютної хронології культурного кола Бабине ми спиралися виключно на радіовуглецеві дати,

причому, наскільки це було можливим, віддавали перевагу новітнім даним, отриманим з використанням програм калібрації (^{14}C cal). Для бабинських пам'яток на сьогодні відомо лише 29 дат ^{14}C , з яких 22 походить з поховань ДПБК і 7 – з поховань ДДБК. Нажаль, розкид існуючих дат є доволі широким (2495-1335 BC cal). Серед них на полігоні виразно виділяються три групи, з яких рання (2495-2341 BC cal) є явно заниженою, а пізня (1575-1335 BC cal) – достеменно завищеною. Середнє скупчення дат утворює усереднений розкид в діапазоні 2215-1745 BC cal, який ми і розцінюємо в якості прийнятних абсолютних дат для культурного кола Бабине. При цьому пам'ятки Дністровсько-Прутського (2215-1842 BC cal) і Дніпро-Дністровського (2118-2125 BC cal) варіантів ДПБК видаються ранішими за Дніпро-Бузькі (1780-1745 BC cal). Комплекси ДДБК ІА-ІІ етапів вкладаються у діапазон 22-19 ст. до Р.Х. Таким чином, існуючі ^{14}C дати формально окреслюють хронологічний діапазон для культурного кола Бабине загалом в межах 22 – сер. 18 ст. до Р.Х.

Абсолютна хронологія Бабине знаходиться у повній відповідності з ^{14}C датами передуючих, синхронних і наступних археологічних утворень. Так, для середнього–пізнього горизонтів катакомбних культур Причорномор'я (інгульської, харківсько-воронезької, західно- і східно-маницької) останнім часом намітилося поглиблення дат до 25/24-23 ст. до Р.Х. [Трифонов, 2001; Bratchenko, 2003; Telegin et al., 2003; Кайзер, 2005; Корневский и др., 2005; Рассамкин, 2006; Shishlina et al., 2000; Шишлина, 2007]. Горизонт рівночасних Бабиному культур також підтверджує коректність наших висновків: лолінська – 23-17 ст. до Р.Х. з концентрацією в діапазоні 2200-1900/1800 BC cal; кубанська група фіналу середньої бронзи – 23-17 ст. до Р.Х.; криволуцький тип – 21-17 ст. до Р.Х.; пізня гінчинська – 2200-2000 BC; тріалетська “квітучої пори” – останні століття III тис. – 19-18 ст. до Р.Х. [Калмыков, Мимоход, 2005; Ковалюх, Мимоход, 2007; Корневский и др., 2005; Кушнарєва, 2007; Кушнарєва, Рысин, 2006; Мимоход, 2004, 2006, 2007; Мимоход, Шишлина, 2004; Трифонов, 2001]. Деяко пізнішими видаються культури бойових колісниць, ^{14}C дати яких концентруються в діапазоні 2000-1800 BC cal (для синташтинсько-потаповських) [Виноградов, 2003, 2007; Епимахов, 2004, 2005, 2006; Кузнецов, 1996, 2005; Трифонов, 2001]. Додатковим аргументом виступає абсолютна хронологія одночасних Бабиному культур Середньої та Південно-Східної Європи, що ґрунтується на ^{14}C і дендрохронологічних датах: класична–пізня межановицька – 2050-1600 BC cal, з тенденцією поглиблення до 2200-1800 BC cal, разом з паралельними їй унетицькою і Монтеору ІС₃-ІС₁; стжижовська культура – 2000/1950-1600 BC cal з необхідністю поглиблення щонайменше на століття; група Зінген – 2400-2000 BC; група Валліс – 2200-2000 BC cal [Kadrow., Machnik, 1997; Bartelheim, 1998; Popescu, 2001; Vulpe, 2001; Hafner, Suter, 2003; Bargiel, Libera, 2005; Бандрівський, 2006]. Таким чином, ранні фази культурного кола Бабине, представлені І-ІІА етапами ДДБК, хронологічно відповідають періодам ВА1b (за П. Рейнеке), або FD-ІІ (за Б. Хензелем), або кінцю ранньоєладського (ЕН-ІІІ), і надійно вписуються у діапазон 2200-2000 BC cal. Пізні ж фази Бабине (ІІБ-ІІІ етапи ДДБК) загалом є синхронними

середньоєвропейському періоду ВА2а, або FD–III, або початку середньоєладського (МН-I), що мають абсолютні дати близько 2000-1800 BC cal.

Горизонт ПЗК Донецько-Діно-Волзького регіону, що змінює ДДБК, забезпечений датами, які утворюють інтервал 1900-1600 BC cal [Трифонов, 2001]. Непрезентабельний пакет дат для БМЗК окреслює відрізок 1600-1175 BC [Chernych L. et al., 2003], в якому пізній рубіж є надто завищеним. Східний масив пам'яток ТКК, що змінює лісостеповий варіант ДПБК, має дати 1800/1700-1100/1000 BC [Лысенко, 2005]. Хронологічний інтервал комплексу культур Ноуа-Сабатинівка, що успадковує степові Дніпро-Прутські групи ДПБК, наразі оцінюється в межах 16-14/13 ст. до Р.Х., з можливістю поглиблення нижньої межі до 17 ст. до Р.Х. [Савва, 2002, 2003; Трифонов, 2001; Gerškovič, 1999].

РОЗДІЛ 7

Соціальні та історичні аспекти розвитку кола культур Бабине

Досягнутий рівень вивченості археологічного феномену Бабине дозволяє вийти на рівень висвітлення окремих аспектів соціально-історичного розвитку носіїв цієї культурної традиції.

7.1. Демографічні й соціальні аспекти розвитку суспільства.

7.1.1. *Статеві-вікова диференціація у поховальному обряді.* Основу джерельної бази склала вибірка з 3574 поховань, для 582 з яких (16,3%) відомі антропологічні визначення віку та/або статі небіжчиків. Для ДДБК цей показник є вищим за відповідний ДПБК: 282 індивіди (25,4% вибірки) проти 316 (15,4%). Використовуючи досвід попередників [Бунятян, 1985; Пустовалов, Черных, 1982; Генінг и др., 1990], був задіяний метод виявлення статево-значущих обрядово-інвентарних ознак (норм, стандартів) на базі контрольних “чоловічої” та “жіночої” груп. Екстраполяція цих ознак на решту масиву поховань дозволило наповнити обидві різностатеві групи додатковими комплексами, в тому числі дитячими й підлітковими, що не під силу навіть антропологам.

ДДБК. Лише для поховань I етапу цієї культури було характерним протиставлення небіжчиків за ознакою статі. Вихідною діагностичною рисою чоловічих поховань було положення небіжчиків – Зх-л, а жіночих – Сх-п. Інші ознаки: **чоловіки** – **обряд**: курганні насипи/досипки – 89% для дорослих (підлітки-хлопчики – 67-68,6%), рамні поховальні споруди – 35%, шкури тварин – 77%, перепоховання “пакетами”; **інвентар**: “чисті” ознаки – гачково-планкові пасові пряжки, виробничі набори “стрілоробів”, сагайдаки, крем’яні вістря списів-дротиків, кам’яні сокири-молотки, булави та бруски, металеві ножі й шильця, шийні гривни; “за тенденцією” – кільцеві пряжки, скроневі кільця, дерев’яний посуд, керамічні корчі, астрагали й конуси; **жінки** – **обряд**: насипи/досипки – 64% (дівчата – 67%), рами – 12,6%, шкури – 15%; **інвентар**: “чисті” ознаки – бронзові окуляроподібні підвіски; “за тенденцією” – шийні моніста та набірні зап’ясні браслети з фаянсових, кам’яних, кістяних, бронзових намистин, бронзових бляшаних рурок та циліндричних спіралей,

кістяних підвісок, іклів хижаків, керамічні чаші та амфорки інгульського типу. Для II-III етапів статева опозиція не є характерною, хоча її невиразними пережитками можна вважати бінарно-опозиційні обрядові групи з меридіональними орієнтаціями. Залишаються й деякі інвентарні маркери “за тенденцією” чоловічих поховань: пряжки, кам’яна сокира-молоток, астрагали.

ДПБК. Аналіз інгумацій у похованнях ДПБК не виявив строгого принципу статевої антитези, подібного тому, що мав місце в ранній ДДБК. Однак певний його відгомін, мабуть, проявлявся у різному переважанні ліво/правобічних тілопокладень для статевих груп: чоловіки – 82/18%, жінки – 59/41%. За іншими обрядово-інвентарними ознаками статева диференціація фіксується слабо: **чоловіки** – ускладнені поховальні конструкції на кшталт дерев’яних рам і трун-когод (для дорослих); м’ясна їжа у формі грудинки, хребта, куприка; астрагали; кістяні, зрідка вапнякові або з мушлі пряжки; дерев’яний посуд; жмут/в’язка лозинок (для Дніпро-Дністровської групи); **жінки** – кінцівки та частини тушки дрібної худоби; можливо, моніста з фаянсових намистин або підвісок з просвердлених стулок мушлі. Таким чином, поховальна обрядовість культур бабинської культурної області передбачала диференціацію померлих за ознаками статі та віку, в якій, вочевидь, відбилися певні реалії статево-вікової організації тогочасних суспільств.

7.1.2. *Палеодемографічні й соціальні реконструкції.* Співвідношення статево-вікових груп у могильниках культурного кола Бабине є таким. В ДДБК вікові класи дорослих (75,9%) і недорослих (24,1%) між собою співвідносяться майже як 3:1. Для ДПБК цей показник є значно вищим – 5,3:1 (дорослі – 84,2%, недорослі – 15,8%). Хоча в обох випадках, долею могил дітей-підлітків на цвинтарях не можна визначати рівень смертності, який для традиційних суспільств зазвичай був значно вищим (до 40-50%). Співвідношення небіжчиків чоловічої та жіночої статі в обох культурах є на користь перших (серед дорослих): у ДДБК ♂ – 64%; ♀ – 36%; у ДПБК: ♂ – 74%; ♀ – 26%. Відтак коефіцієнт маскулінізації для ДДБК загалом дорівнює 1,8 (64:36), а для її I етапу – 3,1 (71:23); для ДПБК – 2,8 (74:26), що загалом відповідає показникам інших курганних культур [Кислий, 1992; 2005]. Для дитячої групи ранньої ДДБК маскулінізація виглядає ще більш високою – 5,5 (93:17). При цьому не варто забувати, що наведені результати не можуть беззаперечно слугувати за палеодемостатистичні дані, а мають розглядатися крізь призму соціального розвитку і відповідних норм поховальних традицій.

Соціальна структура. ДДБК. Очевидним є підвищений статус чоловіків, порівняно з жінками: а) триразове переважання поховань в курганах, незалежно від вікової групи; б) вищий показник насипів/досипок; в) кількарразове переважання конструктивно складних поховальних споруд (рами, скрині), навіть у хлопчаків, за відсутності у дівчат; г) п’ятиразове переважання за частотою супроводу “шкурою” тварини, за відсутності у дівчат; д) загальне переважання за кількістю та якістю поховального приданого. Лише чоловіки супроводжувалися престижними атрибутами та знаками влади на кшталт булав, сокир-молотків, списів, сагайдаків, наборів стрілоробів, ножів. Переважно з

ними пов'язані знахідки дерев'яних чаш. За умов загалом нижчого статусу жінок, поховання деяких з них відбивають високий соціальний ранг, супроводжуючись насипами/досипками, рамами/скринями, шкурами/опудалами і чисельним приданим. Відзначимо нижчу, в порівнянні з дорослими, позицію неповнолітніх категорій (найбільш виразна у дівчат). Однак і серед них відомі суб'єкти з підвищеним/високим соціальним рангом: з насипам/досипкою, рамою, шкурою, сокирою-молотком, гривною (підлітки/хлопці), фаянсовими браслетами (дівчата), що дозволяє припускати спадковий характер соціального статусу/рангу.

ДПБК. Соціальна градація в суспільствах ДПБК виражена менш контрастно і в дещо інших формах. Тим не менш, в них також присутня певна чоловіча домінанта: а) притаманність складних типів могильних споруд (дерев'яні колоди, рами-скрині); б) м'ясна напутня їжа; в) кількісне та якісне переважання поховального приданого (за винятком кераміки). За ознакою "насип/досипка" спостерігається статевий паритет. Статусна/рангова диференціація серед чоловіків є маловиразною, її атрибути трапляються поодинокі, не сполучаючись: булава, сокира-молоток, знаряддя (2-3 категорії). Можливо, атрибутом жерців виступали дерев'яна посудинка, а також жмут/в'язанка дерев'яних прутків. Судячи зі спрощеності поховального ритуалу й супроводу, статус дітей був нижче за дорослих.

Простежені паралелі у соціальному розвитку ДДБК і ДПБК, вочевидь, демонструють спільні епохальні тенденції, тоді як відмінності, швидше за все, відбивають певні особливості культурно-історичного розвитку.

7.2. Генеза, розвиток та історична доля бабинських культур.

Критичне осмислення існуючих підходів щодо походження БК (КБК) [Березанская, 1960, 1979, 1986; Братченко, 1977, 1985, 2006; Ковалева, 1987; Отроценко, 2001; Писларий, 1983, 2006; Савва, 1992; Черняков, 1996; Grigoriev, 2002], а головне всебічний аналіз доступних джерел, дозволили запропонувати нову концепцію бабинської культурогенези. В пошуках складових археологічного комплексу Бабине було зосереджено увагу як на місцевих традиціях, так і новаціях, сполучення яких і визначило неповторність культурного феномену Бабине, перш за все первинної з бабинських культур – ДДБК. Генетичним підґрунтям ДДБК виступають локальні групи Донецько-Донської КК (за С.Н. Братченком), від яких ДДБК частково успадкувала матеріальну культуру (металеві й кам'яні знаряддя, кераміку), окремі елементи поховального обряду та приданого (зброя, виробничі набори, дерев'яний посуд, шкури тварин, спосіб перепоховання "пакетами"). Водночас значна частина новацій ДДБК, не маючи місцевих коренів, знаходить вражаючі відповідності в культурах бронзового віку Кавказу і Карпато-Подунав'я. З деякими культурами/групами цих регіонів ДДБК пов'язують стійкі серії типологічно близьких і навіть тотожних прикрас та елементів вбрання: бронзові гривни, багатоспиральні браслети й окуляроподібні підвіски, кам'яні точильні бруски (за іншим тлумаченням – захисні зап'ясні пластини лучника), рогові/кістяні гачково-планкові пряжки та кільця. Окремі ж риси мають чисто кавказькі

(фаянсове намисто з виступами) або європейські – шнурові/постшнурові (статева бінарна опозиція в обряді) традиції. Відтак стає все більш очевидним, що утворення ДДБК відбувалося під впливом не одного, а одразу двох потужних осередків культурогенези. Це означає, що в Донецько-Дніпро-Азовському регіоні наприкінці середнього бронзового віку дивним чином збіглися два зустрічно спрямовані і в чомусь близькі культуротворчі імпульси (кавказький та карпато-дунайський), які прискорили або довели до завершення глобальні синстадіальні процеси зрушень і змін, що охопили катакомбну область на пізньому етапі її розвитку та спричинили трансформацію донецько-донських катакомбних груп у ДДБК, збагативши місцеве культурне підґрунтя виразними новаціями. Таким чином, бабинську культурогенезу можна розглядати як приклад реалізації моделі взаємодії двох типів розвитку – *стимульованої трансформації та запозичення*, що призвели до *культурного синтезу і симбіозу* [Арутюнов, 1985; Массон, 1991]. Чинником, який зумовив перетинання культурогенеруючих імпульсів саме у Дніпро-Донецькому регіоні, вочевидь, слід вважати наявність тут мідних покладів Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин, до розробки яких людність ДДБК також була причетна [Литвиненко, 2003, 2005]. Адже є добре відомим симптоматичний зв'язок осередків культурогенези енеоліту-бронзового віку з металовиробничими центрами Євразії – алтайським, уральським, анатолійським, кавказьким, карпато-балканським, альпійським, піренейським. За своїм походженням і масштабною *Дніпро-Донецький осередок (центр) бабинської культурогенези* може сприйматися як локальний і вторинний, по відношенню до первинних Кавказького і Карпато-Дунайського.

Викликана зовнішніми імпульсами й новаціями трансформація пізньокатакомбного середовища супроводжувалася певним відродженням докатакомбних, ямних, традицій, що засвідчує глибоку автохтонність і певну циклічну безперервність етнокультурного розвитку за доби бронзи на теренах Надчорномор'я та суміжних регіонів. Зміни культурних циклів (умовно ямного, катакомбного, бабинського), скоріш за все, супроводжувалися не суцільними змінами народонаселення, а радикальними зрушеннями, своєрідними революціями (за С.Н. Братченком) у релігійно-ідеологічній царині, а також можливими зламами у сфері потестарної організації. Щоправда, перехід від катакомбної до бабинської доби, майже без сумніву, позначився й значними змінами в господарському укладі. Справа в тому, що масштабні трансформації, які завершилися переходом від катакомбної доби до бабинської, не випадковим чином збіглися з суттєвими кліматичними зрушеннями, які відбувалися на початку середньосуббореального періоду не лише на півдні Східної Європи, а значно ширше, і супроводжувалися найбільшою для раннього–середнього голоцену аридизацією та континенталізацією, що розцінюється фахівцями як справжня катострофа, “наймасштабніша палеоекологічна криза за останні 6000 років” [Александровский, 2005; Гольева, 2000; Демкин и др., 2001, 2005, 2006; Кременецкий, 1991; Спиридонова, 1991]. Відзначене різке погіршення клімату й катастрофічні зміни навколишнього середовища, безсумнівно, викликали

відповідну пристосувальну реакцію з боку скотарських популяцій та призвели до адаптивних змін їхніх господарсько-культурних типів, що, у свою чергу, могло спричинити переорієнтацію у сфері традиційних товарообмінних та культурних контактів. Досягши свого максимуму у фіналі катакомбної доби, рухомий напівкочовий спосіб життя настільки послабив внутрішні зв'язки та основи цілісності катакомбного соціокультурного й потестарного організму, що фактично посприяв або призвів до його деструкції. Утворена на уламках зруйнованої нова структура, археологічним еквівалентом якої виступає ДДБК, у своїх владно-організаційних, господарсько-економічних та релігійно-ідеологічних основах була життєздатнішою за попередню, оскільки, продовжуючи існувати в умовах сильної посухи й гострої природно-екологічної кризи, демонструвала ознаки позитивної динаміки й стабільності. Отже процес бабинської культурогенези, а за великим рахунком утворення всього посткатакомбного блоку культур, мав безпосередній причинно-наслідковий зв'язок із палеоекологічною катастрофою середньосуббореального періоду.

Тереново-хронологічна динаміка засвідчує широтне збільшення ареалу ДДБК протягом раннього етапу (І-ІІА) до Волги і Дністра, що можна тлумачити крізь призму міграцій і/або військових походів. На пізньому етапі (ІІБ-ІІІ) ДДБК відкатується зі сходу назад, поступаючись територіями мігруючим на захід носіям ДВАК/ПЗК. Очевидно також, що військові загони ранньої ДДБК були тією силою, що підірвала потестарну структуру та основи інгульської КК і започаткувала трансформацію останньої у ДПБК, у всякому разі в її Дніпро-Дністровський варіант. Ще одну "постінгульську" лінію розвитку демонструє євпаторійська група Криму і Таврії. Донесений з первинного осередку бабинської культурогенези до Північно-Західного Причорномор'я культуротворчий імпульс потрапив у сприятливе середовище і започаткував або стимулював процес складення Дністровсько-Прутського варіанту ДПБК, найбільш подібного до ДДБК і водночас до місцевої ямної культури. Вочевидь, у вирій цих процесів разом з пізніми катакомбними потрапила й середньодніпровська культура шнурової кераміки, яка виступила базовим субстратом у формуванні Дніпро-Бузького варіанту ДПБК.

Гетерогенність регіональних груп культурного кола Бабине зумовила і несхожість їхньої історичної долі. Так, пізня ДДБК під впливом ПЗК трансформується у БМЗК. Степові варіанти ДПБК (Дніпро-Дністровський і Дністровсько-Прутський) стали основою формування культурного комплексу Ноуа-Сабатинівка, за участі в цьому процесі інших компонентів, як східних (кам'янсько-левенцівський, зрубний), так і західних (Монтеору, Віттенберг), що й обумовило його локальну специфіку. Дніпро-Бузький варіант ДПБК, вочевидь під впливом із західного Полісся, трансформується у східну групу Тшинця.

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне і методичне обґрунтування, а також практичну реалізацію наукового завдання, спрямованого на розв'язання проблеми культурно-таксономічної, хронологічної та історичної оцінки

археологічного феномену Бабине, що виступає невід'ємною складовою блоку посткатакомбно-постшнурових утворень бронзового віку Європи.

Головні результати проведеного дисертаційного дослідження зводяться до наступних положень:

1. Сукупність археологічних пам'яток, що традиційно розглядалась в контексті *культури багатоваликової кераміки* або *бабинської культури*, за своїми кількісними й змістовними характеристиками вже не відповідає параметрам і критеріям *археологічної культури*, а тому вимагає підвищення свого таксономічного рангу до надкультурного. Тому пропонується розглядати цю сукупність в рамках трирангової системи: *культурне коло – археологічна культура – локальний варіант*. В межах культурного кола Бабине виділено дві культури – *Дніпро-Донську бабинську* (ДДБК) і *Дніпро-Прутську бабинську* (ДПБК). Перша з них є суцільним і гомогенним археологічним утворенням, а друга демонструє локальну (локально-хронологічну) неоднорідність. Відтак у складі ДПБК виокремлюється три локальні варіанти – *Дніпро-Дністровський*, *Дніпро-Бузький* і *Дністровсько-Прутський*. Запропонована культурно-таксономічна схема може бути уточнена чи скорегована подальшими дослідженнями. Крім цього, в межах культурної області Бабине виділяється декілька периферійних груп/типів пам'яток: *Євпаторійська*, *Деснянсько-Сеймська*, *Наддніпрянсько-Прип'ятська*, *Подільсько-Волинська*. Таксономічний ранг і статус цих утворень наразі залишається невизначеним або дискусійним.

2. Періодизація та відносна хронологія структурних одиниць культурної області Бабине засвідчує їхню нерівночасність. Найдавнішим, а відтак первинним, утворенням виступає ДДБК. Оформлення локальних варіантів ДПБК також відбувалося не зовсім синхронно. Раніше за інші, наприкінці ІБ періоду ДДБК, складається *Дністровсько-Прутський* варіант. *Дніпро-Дністровський* та *Дніпро-Бузький* варіанти оформлюються одночасно з ІА періодом ДДБК. З'явившись раніше, ДДБК і зникає швидше за ДПБК – на початку ІІІ етапу.

3. В системі відносної хронології півдня Східної Європи культурне коло Бабине наслідує строкатий пізньокатакомбний горизонт і разом з іншими утвореннями (воронезькою та лолінською культурами, криволуцьким культурним типом, кубанською групою фіналу середньої бронзи) складають блок посткатакомбних культур Чорноморсько-Каспійської області. Різною мірою одночасними Бабиному є пізня гінчинська та тріалетська ("квітучої пори") культури Кавказу, вольсько-лбищенська, шагарська, ДВАК, синташтинська. На західному фланзі, в Карпато-Подунав'ї та Середній Європі, різним етапам Бабине частково або повністю відповідають культурні утворення, що існували протягом періодів ВА1b–ВА2a (за П. Рейнеке) або FD–II–III (за Б. Хензелем). У свою чергу бабинські культури поступово, зі сходу на захід, змінюються утвореннями пізньобронзового віку – покровською та бережнівсько-маївською зрубними, сабатинівською культурами та східними групами тшинецького культурного кола. Абсолютна хронологія культурного кола Бабине визначається в межах 2200-1800 pp. до Р.Х. (cal ¹⁴C).

4. Процес бабинського культуротворення розглядається в безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з найбільш масштабною за другу половину голоцену екологічною катастрофою, що спричинила вимушені трансформації в “пізньокатакомбному” та “пізньошнуровому” середовищі Східної Європи: зміну господарсько-культурних типів, переорієнтацію в товарообмінних і культурних контактах, а відтак послаблення або розрив традиційних зв'язків, занепад чи навіть деструкцію потестарних структур, вірогідну духовну депресію та релігійно-ідеологічну революцію. Внаслідок цього були створені передумови переходу до наступної доби, якій відповідає хронологічний горизонт посткатакомбних/постшнурових культур, до якого належать утворення культурного кола Бабине. Важливою складовою цих перетворень слід визнати певний ренесанс давніх “ямних” традицій (зокрема в релігійно-ідеологічній царині), перерваних добою “катакомбного середньовіччя”.

5. Насамкінець окреслено певну дослідницьку перспективу у вивченні археологічного феномену Бабине, яка вимальовується в уточненні таксономічного статусу/рангу регіональних груп пам'яток, опрацюванні й узагальненні корпусу джерел бабинських поселень, зосередженні зусиль на проблемі синхронізації бабинських культур з археологічними утвореннями Карпато-Подунав'я, поповненні бази ¹⁴C дат для культурного кола Бабине. Реалізація цих перспективних завдань і проектів у галузі археології перехідної доби від середньої до пізньої бронзи створить об'єктивні умови для виходу на якісно новий рівень досліджень, спрямованих на комплексну реконструкцію історико-культурних процесів, що відбувалися на півдні Східної Європи і сусідніх регіонів наприкінці III – на початку II тис. до Р.Х.

СПИСОК ОСНОВНИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані у наукових фахових виданнях:

1. *Литвиненко Р.А.* О рубеже катакомбной культуры и КМК (Бабино) в бассейне Северского Донца / Литвиненко Р.А. // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 2001. – Вып. 9. – С. 165-181.
2. *Литвиненко Р.А.* Вопросы относительной хронологии погребений бабинской культуры Днепро-Донского региона / Литвиненко Р.А. // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 2002. – Вып. 10. – С. 135-159.
3. *Литвиненко Р.А.* К истории изучения бабинской культуры Литвиненко Р.А. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 16: Археология в Российских университетах. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2002. – С. 78-89.
4. *Litvinenko R.A.* The Problem of Chronological Correlation between Sintashta Type and MRC Sites / Litvinenko R.A. // Complex Societies of Central Eurasia from the 3rd to the 1st Millennium BC. Regional Specifics in Global Models. – Vol. I. – Washington, 2002. – P. 170-188.

5. *Литвиненко Р.А.* Бабинская культура (многоваликовой керамики): «плод массовой фантазии» или археологическое явление / Литвиненко Р.А. // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 142-147.
6. *Литвиненко Р.О.* Культурно-таксономічний статус пам'яток типу Бабине III / Литвиненко Р.О. // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2003. – № 3/4 (15/16). – С. 38-45.
7. *Литвиненко Р.А.* Курган эпохи бронзы у села Запорожец в Северо-Восточном Приазовье / Литвиненко Р.А., Зарайская Н.П. // Археологический альманах. – № 14. – 2004. – С. 203-232.
8. *Литвиненко Р.А.* «Пряжки» и колесничество: проблема соотношения / Литвиненко Р.А. // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – Вип. 2. – С. 257-290.
9. *Литвиненко Р.О.* Курганне будівництво бабинської культури / *Литвиненко Р.О.* // Древности 2004. – Харьков: НМЦ «МД», 2004. – С. 17-22.
10. *Литвиненко Р.А.* Деревянная посуда культуры Бабино / Литвиненко Р.А. // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 2004. – Вып. 11. – С. 20-54.
11. *Литвиненко Р.О.* До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі / Литвиненко Р.О. // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37-52.
12. *Литвиненко Р.О.* Поховання культурного кола Бабине з астрагалами / Литвиненко Р.О. // Старожитності 2005. – Харків: ХІАТ, НМЦ «СД», 2005. – С. 74-86.
13. *Литвиненко Р.О.* До відносної хронології культур середньої–пізньої бронзи басейна Сіверського Дінця (історіографія проблеми) / Литвиненко Р.О. // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2006. – Кн. 12. – С. 203-217.
14. *Литвиненко Р.А.* Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) / Литвиненко Р.А. // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2006. – № 5. – С. 157-187.
15. *Литвиненко Р.А.* Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино / Литвиненко Р.А. // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 2006. – Т. 3. – С. 215-236.
16. *Литвиненко Р.О.* До відносної хронології культур середньої–пізньої бронзи басейна Сіверського Дінця (пропозиції щодо розв'язання проблеми) / Литвиненко Р.О. // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – Кн. 13/14. – С. 332-356.
17. *Литвиненко Р.О.* Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур / Литвиненко Р.О. // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – № 7. – С. 156-172.

18. *Литвиненко Р.О.* До проблеми випростаних поховань культури Бабине Середньої Наддніпрянщини / Литвиненко Р.О. // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 1/2 (31/32). – С. 343-348.

19. *Литвиненко Р.О.* Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами / Литвиненко Р.О. // Донецький археологічний збірник. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2006. – Вип. 12. – С. 32-61.

20. *Литвиненко Р.О.* Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н. Братченка (до 70-річчя вченого) / Литвиненко Р.О. // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 116-119.

21. *Литвиненко Р.О.* Обставини і чинники бабинської культурогенези / Литвиненко Р.О. // Вісник Донецького університету. – Серія Б. Гуманітарні науки. – 2007. – № 1-2. – С. 109-116.

22. *Литвиненко Р.О.* Пам'ятки типу Бабине III: від культури до культурного кола / Литвиненко Р.О. // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк: Дон. ун-ту, 2008. – Кн. 15/16. – С. 342-354.

Збірки наукових праць та журнали:

23. *Литвиненко Р.А.* Погребения КМК с производственным инвентарем / Литвиненко Р.А. // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 97-105.

24. *Литвиненко Р.А.* Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики / Литвиненко Р.А. // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 12-19.

25. *Литвиненко Р.А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и проблемы бронзового века бассейна Дона / Литвиненко Р.А. // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2002. – С. 76-85.

26. *Литвиненко Р.А.* Культурные области Бабино и Синташты: к проблеме хронологического соотношения / Литвиненко Р.А. // Урало-Поволжская лесостепь в эпоху бронзового века. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2006. – С. 92-105.

Матеріали та тези конференцій:

27. *Литвиненко Р.А.* Костяные пряжки как хронологический индикатор для культур бронзового века юга Восточной Европы / Литвиненко Р.А. // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: тез. докл. и матер. российско-украинской науч. конф. и второго украинско-российского полевого археологического семинара. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1996. – Вып. 2. – С. 46-50.

28. *Литвиненко Р.А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы / Литвиненко Р.А. // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 161-169.

29. *Литвиненко Р.А.* Катакомбное наследие в бабинской культуре / Литвиненко Р.А. // Степи Евразии в древности и средневековье: матер.

Международ. науч. конф. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2002. – С. 183-190.

30. *Литвиненко Р.А.* Южно-Уральский очаг культурогенеза и культура Бабино (КМК): проблема взаимосвязи / Литвиненко Р.А. // Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие: материалы междунар. науч. конф. – Чебоксары, 2003. – С. 145-152.

31. *Литвиненко Р.О.* До проблеми металовиробництва культури Бабине / Литвиненко Р.О. // Проблеми гірничої археології: матеріали II міжнар. Картамиського польового археолог. семінару – Алчевськ: Вид-во ДонДТУ, 2005. – С. 119-125.

АНОТАЦІЇ

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології НАН України. – Київ, 2009.

Результати дослідження відбито у 68 працях. Через опрацювання джерельної бази з 3708 поховань в межах культурного кола Бабине виділено дві культури – Дніпро-Донську (ДДБК) і Дніпро-Прутську (ДПБК), а у складі останньої – три локальні варіанти: Дніпро-Дністровський, Дніпро-Бузький, Дністровсько-Прутський. Бабинська культурогенеза розглядається в контексті утворення блоку посткатакомбних культур фіналу середньої бронзи, спричиненого глобальною екологічною катастрофою початку середньосуббореального періоду і є стимульованою трансформацією, пов'язаною з імпульсами Кавказького і Карпато-Дунайського осередків культурогенези. Хронологічні межі культурного кола Бабине – 2200-1750 рр. до Р.Х. (^{14}C cal). Історична доля бабинських культур пов'язана зі зрубною, сабатинівською та східнотшинецькою культурами.

Ключові слова: культурне коло Бабине, Дніпро-Донська і Дніпро-Прутська бабинська культура, середній бронзовий вік, культурогенез, поховальні пам'ятки.

Литвиненко Р.А. Культурный круг Бабино (по материалам погребальных памятников). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. – Институт археологии НАН Украины. – Киев, 2009.

Основные результаты исследования отражены в 68 научных работах. Диссертация посвящена проблемам культурной таксономии, хронологии, происхождения и развития археологического феномена Бабино, социо-историческим аспектам и судьбам населения, с ним связанного. Источниками являются материалы 3708 погребений и 526 поселений в регионе между Нижней Волгой и Низовьями Дуная.

Глава I включает историографический обзор, изложение методологии, методики и концепции исследования. В ней обосновано рассмотрение массива памятников бабинского типа в рамках трехуровневой таксономии: культурный круг/область – культура – вариант. Соответственно в рамках культурного круга Бабино выделено две бабинских культуры – Днепро-Донскую (ДДБК) и Днепро-Прутскую (ДПБК), а в рамках последней – три локальных варианта: Днепро-Днестровский, Днепро-Бугский, Днестровско-Прутский.

Глава II посвящена характеристике ДДБК. Использована база из 1140 захоронений. Определяющими чертами погребального обряда были: активное курганное строительство; сложная архитектура (длинные курганы, каменные конструкции); широкие прямоугольные ямы, деревянные рамы; локализация впускных погребений в северном полукруге насыпи; широтные ориентации умерших с доминантной западной; захоронение мужчин и женщин по принципу антитезы; “пакеты”; шкуры копытных; разнообразный инвентарь – пряжки, каменные топоры, колчаны, наборы стрелоделов, изделия из бронзы (6,6%) – ножи, гривны, очковидные подвески; ожерелья из бус и клыков животных, редкая керамическая и деревянная посуда. Известно 270 поселений, из которых выделим Бабино-III, Казачью пристань, Левенцовку-I.

Глава III посвящена характеристике ДПБК. Источники: около 2500 погребений и 170 поселений. Для погребального обряда характерно: слабое курганное строительство; впуск погребений в южный сектор насыпи; узкие подпрямоугольные и овальные ямы, подбои, деревянные колоды и ящики; доминанта восточных и южных ориентаций; бедный инвентарь – пряжки, керамика, мясная пища (крестец, грудинка, хребет), редкость металлических изделий (0,9%).

Статистическое сравнение по 88 признакам показало сходство ДДБК с ДПБК и ее локальными вариантами в пределах 77%, тогда как сходство локальных вариантов ДПБК составляет 86,6-91,4%.

В Главе IV дана характеристика периферийных групп Бабино. Евпаторийская группа степного Крыма и Таврии представлена только погребениями (до 40): длинные узкие ямы, иногда с подбоями, вытянутые на спине/боку костяки с широтными ориентациями, пряжки и редкая керамика. Памятники Полесья, Западной Подолии и Волыни представлены лишь поселениями: Деснянско-Сеймская группа (15), Днепро-Припятская (14), Подольско-Волынская (29), а потому их оценка – дело будущего.

Глава V содержит периодизацию региональных групп Бабино. Для ДДБК надежно выделено три этапа (I-III), два первых из которых включают по два периода (IA-B, IIA-B). Выделение периодов (до 2-3-х) для локальных групп ДПБК менее очевидно, что связано с непродолжительностью их существования. В общей схеме периодизации ДДБК появляется раньше ДПБК, но и быстрее прекращает свое существование.

Глава VI посвящена хронологии памятников культурного круга Бабино. ДДБК сменяет поздние группы Донецко-Донской и ингульской катакомбной культур (КК). Локальным вариантам ДПБК предшествуют ингульская КК и

среднеднепровская. С культурным кругом Бабино так или иначе синхронизируются культуры/группы лопатинская, кубанская, криволучская, воронежская, вольско-лбищенская, синташтинская, доно-волжская абашевская, поздние шагарская, гинчинская и триалетская “цветущей поры”; горизонт эпипнуровых культур Средней Европы периодов ВА1b-ВА2a (по П. Рейнеке) и Балкано-Карпато-Подунавья элладских периодов ЕН-III – МН-I. Абсолютная хронология культурного круга Бабино определяется в рамках 2200-1750 гг. до Р.Х. (^{14}C cal).

В главе VII затронуты исторические аспекты развития обществ-носителей бабинских традиций, представлены палеодемологические и социальные реконструкции, сопоставление социумов ДДБК и ДПБК. Изложена новая концепция баинского культурогенеза по модели стимулированной трансформации и заимствования, вызванных двумя встречными импульсами из Кавказского и Карпато-Дунайского очагов, пересечение которых в Азово-Днепро-Донецком регионе обусловилось наличием здесь горно-металлургического центра на базе бахмутских медных руд. Синстадиальная трансформация позднекатакомбных групп и сложение на их основе блока посткатакомбных культур (Бабино, Лола, Кривая Лука, воронежская) была обусловлена глобальной палеоэкологической катастрофой начала среднесуббореального периода.

В выводах подведены итоги и намечена перспектива исследований.

Ключевые слова: культурный круг Бабино, Днепро-Донская и Днепро-Прутская бабинская культура, средний бронзовый век, культурогенез, погребальные памятники.

Litvinenko R.A. Cultural circle Babine (on materials of the cemeteries). – Manuscript.

Dissertation for a doctoral degree in historical science speciality 07.00.04 – Archaeology. – The Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2009.

The results of the research have been published in 68 papers. The sources are including 3708 burials. In structure of Babine Cultural Circle (BCC) two cultures have been singled: the Dnieper-Don, the Dnieper-Prut. The latter included three local variants: Dnieper-Dniester, Dnieper-Bug, Dniester-Prut. The Babine culture genesis is considered in the context of the formation of postcatacomb cultures block, caused by ecological catastrophe at the beginning of middle subboreal period. This process was a stimulated transformation connected with the impulses from the Caucasian and Carpathian-Danube centers of cultural genesis. Chronological frameworks of the BCC are 2200-1750 BC (^{14}C cal). The historical destiny of Babine cultures is connected with Zrubna, Sabatynivka, East-Trzcinec cultures.

Key words: Babine Cultural Circle, Dnieper-Don and Dnieper-Prut Babine cultures, Middle Bronze Age, Cultural genesis, burial places.

Підписано до друку 12.02.2009 р. Формат 60x90/16. Папір типографський.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 1,9. Тираж 100 прим. Замовлення №090120/15

Видавництво Донецького національного університету,
83055, м.Донецьк, вул. Університетська, 24
Надруковано: Центр інформаційних комп'ютерних технологій
Донецького національного університету
83055, м.Донецьк, вул. Університетська, 24
Свідоцтво про держреєстрацію:
серія ДК №1854 від 24.06.2004 р.